

अन्त्येष्टि संस्कार उद्भवको सन्दर्भमा नेवार अन्त्येष्टि संस्कार The Origin of Death Rites in The Context of Newar Death Rites

डा. मञ्जु श्रेष्ठ

लेखसार

नेवार काठमाडौं उपत्यकाको प्राचीन एवम् प्रमुख निवासी हुन् । धार्मिक दृष्टिकोणले नेवार समुदाय हिन्दू र बौद्ध दुई सम्प्रदायमा आवद्ध छन् । हिन्दूमार्गीमा ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शुद्र चार वर्ण एवम् त्यसअन्तर्गत विभिन्न जातहरू रहेका छन् भने बौद्धमार्गीमा हिन्दूहरूको जस्तो तहयुक्त वर्ण व्यवस्था रहेको छैन तर पेशाअनुसार जाति व्यवस्था कायम भएको छ । हिन्दूमार्गीमा पुरोहितको कार्य ब्राह्मण वर्गको राजोपाध्याय र द्यःबर्म्हद्वारा गर्दछ भने बौद्धमार्गीमा गुभाजु (वज्राचार्य) ले गर्दछ । मानव जीवनमा जन्मदेखि मरणसम्म विभिन्न संस्कारहरू सम्पन्न गरिन्छन् । जीवनको अन्त्यमा गरिने संस्कार अन्त्येष्टि संस्कार हो । नेवार समुदायमा अन्त्येष्टि संस्कार गर्नको लागि सनां गुठी, सी गुठी र बीचाः गुठीको व्यवस्था भएको छ । मृत्युको भय, मृत्युपछिको जीवनको सिद्धान्त, भय र स्नेह मिश्रित भावनाहरू र शारीरिक आवश्यकतालाई अन्त्येष्टि संस्कारको उद्भवको कारण मानिएको छ । नेवार समुदायमा अन्त्येष्टि संस्कारमा विविध मौलिक क्रियाहरू गरिन्छन् जस्तै- सिकया ब्व राख्ने, पाखाजा खाय्गु, न्हय्नुमा, जाप्व खाय्गु आदि । यी क्रियाहरू गर्नुको पछाडि अन्त्येष्टि संस्कारको उद्भवको कारणहरू रहेका छन् ।

Abstract

Newar are early and chief inhabitants of Kathmandu Valley. From the aspect of religion, Newar community consists mainly two sect, Hinduism and Buddhism. Among Hindu Newars, there are four Varna (social class), Brahman, Chetri, Vaishya and Shudra along with different castes within these Varnas while in Buddhist Newars there are no such classes of Varnas like that of Hindu Newars. There is caste system on the basis of occupation in Buddhist Newars Rajopadhyay and Dhwoarmhu are the priests among Hindu Newars whereas Gubhaju are the priests in Buddhist Newars. Many sacraments are conducted through out the birth till the death of a human life. The

लेख सङ्कलन

२०७८-०५-०५

समीक्षकबाट प्राप्त

२०७८-०५-१०

स्वीकृत

२०७८-०५-१५

sacraments performed at the end of a human life is called as Death Rites. There are provisions of Sanaa Guthi, Sii Guthi and Bichaa Guthi to deal with death rites in Newar Community. The fear of death, the concept of life after death, the fear and love for the dead person and the need to manage physical remains of the dead are considered a few reasons for conducting death rites. Newar community have different unique activities related to death rites, for example: offering Sikayaa bwo, hanging Pakhajaa, offering Nhyenuma and Jaapwon khayegu etc. for the deceased. The reason behind conducting these kinds of unique activities is the factors that originated the culture of death rites.

शब्द कुञ्जिका: अन्त्येष्टि संस्कार, नेवार, न्हयनुमा, पाखाजा खाय्गु, सिकया ब्व ।

पृष्ठभूमि

नेवार काठमाडौं उपत्यकाका प्राचीन एवम् प्रमुख निवासी हुन् । नेवार विविध प्रजाति, धर्म र नश्लको मिश्रणबाट बनेको एउटा बहुजातीय (multi caste) समाज हो (शर्मा, २०५४) । नेवार भित्र विभिन्न सम्प्रदाय, वर्ण तथा जातिहरू पर्दछन् । यी सबैको मातृभाषा नेपाल भाषा हो । निश्चित भौगोलिक क्षेत्रमा रही सामान्यतया समान प्रकारको जीवन शैली अपनाई एक-आपसमा 'हामी' को भावनाले एकबद्ध भई सामाजिक जीवन व्यतित गर्ने समूहलाई समाजशास्त्रमा 'समुदाय' (community) भनिन्छ (अधिकारी, २०५३) । नेवार पनि काठमाडौं उपत्यकामा प्राचीनकालदेखि बसोवास गर्दै आएको समूह भएकोले नेवारलाई समुदाय भन्ने गरिन्छ । धार्मिक दृष्टिकोणले नेवार समुदाय बौद्ध र हिन्दू गरी दुई सम्प्रदायमा आवद्ध छन् । हिन्दू सम्प्रदायमा ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शुद्र गरी चार वर्ण एवम् त्यसअन्तर्गत विभिन्न जातिहरू रहेका छन् भने बौद्धहरूमा हिन्दूहरूको जस्तो तहयुक्त वर्ण व्यवस्था रहेको छैन तर पेशाअनुसार जाति व्यवस्था कायम भएको छ । हिन्दूमार्गीमा पुरोहितको कार्य ब्राह्मण वर्गको राजोपाध्याय र द्यःबर्हद्वारा गर्दछ भने बौद्धमार्गीमा गुभाजु (वज्राचार्य) ले गर्दछ । गुभाजुको स्तरमा बरे (शाक्य) परे पनि उनीहरू पुरोहित भने हुन सक्दैनन् ।

मानव जीवनमा विविध संस्कारहरू गरिन्छन् । मानवको मरणमा गरिने संस्कारलाई अन्त्येष्टि संस्कार भनिन्छ र यो मानवको अन्तिम संस्कार हो । यसैको साथ उसले आफ्नो यस लोकको जीवनको अन्तिम अध्याय समाप्त गर्दछ । आफ्ना जीवनकालका विभिन्न चरणहरूमा विभिन्न संस्कारहरू सम्पन्न गरी जीवनलाई सुसंस्कृत बनाउँदछ भने यस संसारबाट विदा हुँदा उसका जीवित आफन्तहरूले परलोकमा उसको भावी जीवन सुखमय बनाउने उद्देश्यले अन्त्येष्टि संस्कार गर्दछन् । सबै जातिमा यो संस्कार सम्पन्न गर्ने आ-आफ्नै तरिका रहेकाछन् । नेवार समुदायमा पनि आफ्नै विधि-विधानबाट अन्त्येष्टि संस्कार सम्पन्न गर्ने चलन छ ।

समस्याकथन

अन्त्येष्टि संस्कारको उद्भव कसरी भयो भन्ने कुरा रहस्यमय छ । राजवलि पाण्डेयले मृत्युको भय, मृत्युपछिको

जीवनको सिद्धान्त, भय र स्नेह मिश्रित भावनाहरू र शारीरिक आवश्यकतालाई अन्त्येष्टि संस्कारको उद्भवको कारण मानेकाछन् ।

जीवनमा सर्वाधिक दुःखको क्षण नै आफन्तको मृत्यु हो । यसले मानव मास्तिष्कलाई आघात पुऱ्याई मानव जीवनलाई नै असन्तुलित बनाइदिन्छ । यस्तो अवस्थामा पनि अन्त्येष्टि संस्कारका विविध क्रियाहरू सम्पन्न गरिन्छ । नेवार अन्त्येष्टिका विविध मौलिक विधिहरू जस्तै सिकया ब्व राख्ने, न्हयनुमा, पाखाजा खायुगु आदि प्रचलन छन् । यी विधिहरू किन गरिएका हुन् भन्नेबारे अध्ययन हुनु आवश्यक छ । यस विषयमा हालसम्म राम्रो अध्ययन भएको देखिँदैन । यस अभावलाई परिपूर्ति गर्नका लागि नै यो अध्ययन गरिएको हो । यस अध्ययनमा अन्त्येष्टि संस्कारको उद्भव संग नेवार अन्त्येष्टिमा गरिने मौलिक क्रियाहरूको के-कस्तो सम्बन्ध छ ? भन्ने प्रश्नको तार्किक उत्तर खोजिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

अन्त्येष्टि संस्कारको उद्भवका विभिन्न कारणहरू रहेकाछन् । नेवार अन्त्येष्टि संस्कारअन्तर्गत विविध मौलिक क्रियाहरू गरिन्छन् । ती मौलिक क्रियाहरूको अन्त्येष्टि संस्कारको उद्भवका कारणहरू संग के-कस्तो सम्बन्ध छ भन्ने उद्देश्य लिएर यसबारे अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनको विधि

यस लेख तयार पार्न प्राथमिक स्रोतहरू र सहायक स्रोतहरूको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत स्थलगत अवलोकन गरियो । काठमाण्डौँस्थित महत्त्वपूर्ण घाटहरू एवम् मृतक परिवारमा गएर अन्त्येष्टि संस्कारमा गरिने विभिन्न क्रियाहरूबारे जानकारी गरियो । यसबारे थप जानकारीको लागि बृद्धजन एवम् पुरोहित वर्ग संग कुराकानी गरिएको छ ।

सहायक स्रोतअन्तर्गत अन्त्येष्टि संस्कारबारे वैदिक साहित्य अध्ययन गर्नुका साथै यससम्बन्धी विभिन्न पुस्तकहरू र लेख अध्ययन गरिएको छ ।

नतिजा र छलफल

यस अध्ययनमा नेवार समुदायले सम्पन्न गर्ने अन्त्येष्टिका मौलिक विधिहरू र अन्य विधिहरूको अध्ययन गर्दा उक्त विधिहरू अन्त्येष्टि संस्कारको उद्भवको कारणबाट सृजना भएको देखियो ।

मृत्युको भय, मृत्युपछिको जीवनको सिद्धान्त, भय र स्नेह मिश्रित भावनाहरू र शारीरिक आवश्यकतालाई अन्त्येष्टि संस्कारको उद्भवको कारण मानिएको छ । नेवार समुदायमा गरिने मौलिक विधिहरू सिकया ब्व, न्हयनुमा, पाखाजा र जाप्ब खायुगु लगायत शवयात्रा, शय्यादान एवम् श्राद्धकर्म आदि क्रियाहरू अन्त्येष्टि

संस्कारको उद्भवको कारणबाट नै गरिएका हुन् ।

मृतकप्रति स्नेहभाव रहने हुँदा विधिवत् शवयात्रा गरिन्छ । मृतकको शरीर राखिराख्नुको कुनै अर्थ छैन । त्यसैले शवको उचित तरिकाले तह लगाउन विधिवत् दाह संस्कार गरिन्छ । दाह संस्कार सकेर घर फर्केपछि पाँच दिनसम्म मृतकको कोठामा सिकया ब्व राख्ने गर्दछ । केही दिन बितेपछि मृतकप्रति अलि-अलि डरको भावना जागेर आउँदछ । यदि मृतक घरमा नै वास् गरिराख्यो भने उसले जीवितलाई हानी पुऱ्याउँछ भन्ने विचारले गर्दा डरको भावना जाग्ने गर्दछ । त्यसैले न्हयनुमाको कार्य गरेर मृतकलाई पुनर्जन्मको लागि नयाँ क्षेत्रमा जान अधिकार प्राप्त गराउँदछ । यसैगरी अब मृतकको स्थान घरभित्र होइन, बाहिर हो भन्ने जनाउन बलेंसीमा भात भुन्ड्याउने (पाखाजा) राख्ने गरिन्छ । दशौं दिनमा जाप्व खाय्गु भन्ने क्रिया गरेर मृतकलाई साँच्चै मरिसक्यो भनेर बोध गराउने गरिन्छ ।

मृतकप्रति स्नेहभाव कै कारण उसको सद्गतिको लागि श्राद्धकर्महरू गर्दछन् । मृत्युपछि पनि जीवन रहन्छ भन्ने विश्वासले अर्को जीवनमा दैनिक आवश्यक पर्ने सामाग्रीहरू पुरोहितलाई दान दिन्छन् ।

माथि उल्लेखित आधारबाट नेवार अन्त्येष्टिमा गरिने क्रियाहरू अन्त्येष्टि संस्कारको उद्भवको कारणहरूबाट नै भएको देखिन आएको छ ।

अन्त्येष्टि संस्कारको उद्भवका कारणहरू

जन्मेपछि मृत्यु ध्रुवसत्य हो । ढिलो र चाँडो सबैले यसलाई अंगाल्ने पर्दछ । मृत्यु भएपछि उसका आफन्तले मृतकको नाममा विविध क्रियाहरू गर्दछन् । त्यस्ता क्रिया अर्थात् अन्त्येष्टिका क्रियाहरूको उद्भव कसरी भयो भन्ने कुरा रहस्यमय छ । राजवलि पाण्डेयले यसको उद्भवमा निम्न कारणहरू रहेको बताएका छन् (पाण्डेय, सन् १९९५, पृ. २९८-३००):-

मृत्युको भय

मृत्युपछिको जीवनको सिद्धान्त

भय र स्नेह मिश्रित भावनाहरू

शारीरिक आवश्यकता

आदिम मानवले मृत्युलाई जीवनको प्राकृतिक अन्त्य भनेर बुझेका थिएनन् । मृत्युपछि सबैसंग सधैंका लागि विछोड हुने एवम् शरीरको नाश हुने हुँदा मृत्युदेखि डराउनु स्वभाविक हो । यही डरको कारण मृत्युबाट बच्न आदिम मानवले विभिन्न उपायहरू प्रयोग गर्न थाले । उनीहरूले ऐहिक जीवनको अनिवार्य अन्त्यलाई स्वीकार्न सकेनन् र मृत्युको सामना गर्न नपरोस् भनेर विभिन्न निरासापूर्ण प्रयत्नहरू गर्न थाले । मृत्युपछि मानवको पूर्णतः अन्त्य हुँदैन, केवल शरीरबाट आत्मा मात्र पृथक रहन्छ भन्ने विश्वास आदिम मानवहरूमा नै जागिसकेको पाइन्छ । त्यसैले मृत्युपछि पनि दैनिक उपभोगका साधनहरू चाहिन्छ भन्ने सोचेर यससम्बन्धी क्रियाकलापहरू गर्न थाले । मृत्युपछि पनि जीवन हुन्छ भन्ने सिद्धान्तले गर्दा नै मृतकलाई गाड्दा उसको

साथमा हतियार, खानेकुरा, आदि गाड्ने चलन चलेको हो ।

मृतक प्रति उसका जीवित आफन्तहरूका मनमा भय एवम् स्नेह मिश्रित भावनाहरू रहेको हुन्छ । मृत्युपछि आफन्तहरूका माभवाट सदाको लागि बिदा हुने भएकाले उनीहरूको मृतक प्रति स्नेहको भावना थियो भने अर्को तर्फ मृतकमा आफ्नो परिवार, सम्पत्ति आदिको मोह रहने र मृतक आफ्नै घरको वरपर विद्यमान हुने एवम् उसले जीवित आफन्तहरूलाई क्षति पुऱ्याउन सक्ने विश्वासले गर्दा मृतक प्रति उनीहरूको भय पनि थियो । अतः यसको निवारणको लागि विभिन्न प्रयत्नहरू गरिएका उदाहरणहरू वैदिक साहित्यमा पाइन्छ । जस्तै मृतकहरू आफ्ना पूर्वज पितृहरू गएकै मार्गबाट गएर त्यहाँ अमृतमय अन्नले सन्तुष्ट भएर राजा यम र वरुण देवताको दर्शन गर्न अनुरोध गर्दै औपचारिक रूपमा बिदाई गरे (लुइटेल्, २०६३)^१ । यसका साथै मृतकको देहलाई भष्म गराएपछि उनलाई पितृ कहाँ पठाईदिने अनुरोध अग्नि देवसंग गर्न थाले भन्ने प्रसङ्गको उल्लेख पाइन्छ (लुइटेल्, २०६३)^२ । यसरी मृतकप्रति स्नेह र भयको कारणले गर्दा पनि अन्त्येष्टिका क्रियाकलापहरूको विकास भएको हो ।

मृत्यु भइसकेपछिको शरीरलाई दीर्घकालसम्म सुरक्षित राख्न सकिदैन । विस्तारै शव कुहिन थाल्दछ र यसले जीवितहरूमा अस्वस्थकर वातावरण सृजना गरिदिन्छ । अतः शवलाई व्यवस्थित रूपले तह लगाउन विभिन्न विधि-विधानहरू प्रचलनमा आएको पाइन्छ ।

माथि वर्णित कारणहरूले गर्दा नै अन्त्येष्टि संस्कारको उद्भव भएको मान्न सकिन्छ ।

गुठी व्यवस्था

नेवार समुदायमा विभिन्न गुठीहरूको व्यवस्था भएको छ । सनां गुठी, सी गुठी र बिचाः गुठी अन्त्येष्टि संग सम्बन्धित गुठीहरू हुन् । तिनको छोटो परिचय यस प्रकार छ ।

सनां गुठी

मलामी जानेलाई नेपाल भाषामा सनां वनेगु भनिन्छ र यससम्बन्धी बनेको गुठीलाई नै सनां गुठी भनिन्छ । सनाथ शब्द विकृत भएर सनां नामाकरण भएको हो । यो गुठीले शवयात्राको सम्पूर्ण तयारी गरी मृतकलाई मसानसम्म पुऱ्याउने काम गर्दछ । आफ्नो कुलमा सनातनदेखि चलिआएको धर्म, समाज, संस्कार र संस्कृतिअनुसार शवयात्रा गरी मृतकलाई सनाथ भनेर देखाउने उद्देश्यले यस गुठीको गठन भएको हुन सक्छ । यस गुठीको

१ अर्थववेद, १८/१/५४ “प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्याणैयंता ते
पूर्व पितरः परेताः । उभा जारानौ
स्वथया मदन्तौ यमं पश्यासि बरुणं
च देवम् ॥ ५४ ॥”

२ ऋग्वेद, १०/१६/१

गठन आफ्ना दाजुभाइ तथा टोलका सजातीय इष्टमित्रहरू मिलेर गरिएको हुन्छ । गुठीको नाममा जग्गा वा नगद राखेको हुन्छ र यसैको आयस्ताले गुठी सञ्चालन गरिन्छ । शवयात्राको लागि आवश्यक सबै सामग्री गुठीबाट ब्यहोर्ने गरिन्छ । वर्षको एक वा दुइचोटि सबै गुठियारहरू मिलेर भोज खाने गर्दछन् । यस्तो भोजवाहेक कुनै कुनै गुठीमा फाल्गुन महिनामा स्वयम्भूमा सरस्वती पूजा गरी भोज खाने गरेको पनि पाइन्छ । प्रत्येक गुठीको आ-आफ्नै गुठी देवता हुन्छ । महाकाल, गुहेश्वरी, पचली भैरव, लुति अजिमा (रुद्रायणी), कंग अजिमा, न्हैकतला अजिमा आदि गुठी देवताको रूपमा रहेका छन् । वर्षको एकचोटि आ-आफ्नो गुठी देवताको पूजा गरी भोज खान्छन् । गुठीको देवता, देव (मुर्दा छोप्ने कपडा) एवम् गुठीको सम्पूर्ण सामान पालो परेको गुठियारको घरमा राखिन्छ । एवम्

गुठियारमध्ये कसैको घरमा मृत्यु भयो भने त्यस परिवारले गुठीपालो परेको गुठियारलाई सूचना दिएपछि उक्त गुठियारले सबै गुठियारहरूलाई सूचना दिने काम गर्दछन् । सबै गुठियारहरू मृतकको घरमा जम्मा भई शवयात्राको तयारी गर्दछन् ।

मुर्दा बोक्ने पनि पालो पालो हुन्छ । अन्तिम संस्कारलाई चाहिने सम्पूर्ण सामानहरू जस्तै दाउरा, पराल र गुइँठा बालेर बनाएको आगो भएको हाडी(भाजं), फूल, अबिर, लावा, चामल, धान, घ्यू, कपूर, माटोको करुवा जस्तो भाँडा (अम्प) आदि समेत बन्दोबस्त गरेर लग्ने काम गुठीले गर्दछ । यसको लागि पैसाको व्यवस्था मृतक परिवारले गर्दछ भने कसै-कसैमा गुठीमा संचय भएको रकमबाट हुने गर्दछ । मृतकलाई दागवती दिइसकेपछि गुठियारहरू फर्कन्छन् ।

सीगुठी

सी गुठीको काम मुर्दा जलाउने हो । यो गुठीको गठन सनां गुठीका सदस्यहरूबाटै हुन्छ । मुर्दा जलाउन धेरै मानिसको आवश्यकता नहुने भएकोले सनां गुठी बाटै ६/७ जना भई जलाउने कार्य गर्दछन् ।

कुनै सनां गुठीमा मुर्दा जलाउन ग्वं भन्ने हुन्छ । ग्वं ज्यापू जातिको हुन्छ । मुर्दालाई सजातिले मात्र छुने नियम छ । तर महेन्द्र मल्लको समयदेखि ज्यापूले श्रेष्ठको लाश छुन थालेको पाइन्छ (लंसाल, २०२३) । ग्वं नभएकाहरूले सी गुठीकै सदस्यहरूले जलाउने गर्दछन् । ग्वं भएकाले गुठीमा ग्वं ले नै देव राख्ने र शवयात्राको लागि देव उसैले ल्याउने गर्दछ । सी गुठी नहुनेले आफ्नै परिवारका सदस्यहरू मिलेर दाहसंस्कार गरेको पनि पाइन्छ ।

सी गुठीलाई सनां गुठीले वर्षको एकपटक निश्चित रकम बालीको रूपमा दिन्छन् । कुनै कुनै सी गुठीमा भने यसरी रकम दिन नपर्ने गरी धान आउने जग्गा नै राखेको पनि हुन्छ भने कुनैमा प्रति मुर्दाको पोलेको वापत हिसाबले रकम नै दिइन्छ । यसरी संकलित भएको आम्दानीबाट हरेक वर्ष यःमरि पुन्हि (धान्य पूर्णिमा) को दिनमा गुठी देवतालाई पूजा गरी भोज खाने चलन छ ।

बिचा: गुठी

सनां गुठी र सी गुठी बाहेक नेवार समाजमा अन्त्येष्टि संस्कारसँग सम्बन्धित अर्को गुठी बिचा: गुठी हो । नेपाल भाषामा बिचा:को अर्थ हेरविचार भन्ने हुन्छ । यस गुठीको मुख्य काम मृतक परिवारमा गएर समवेदना प्रकट गरी उक्त परिवारको हेरविचार गर्नु हो । सनां गुठीका सबै सदस्यहरू नै बिचा: गुठीका सदस्य हुन्छन् । मरेको भोलिपल्टदेखि ६ दिन भित्रमा यस गुठीका गुठियारहरू मृतक परिवारमा समवेदना प्रकट गर्न जान्छन् ।

नेवार समाजमा मृतकको सनाखत (अन्त्येष्टि) परम्परागत नियम बमोजिम होस् र अर्थ एवम् जनशक्तिको अभाव कसैको मृत्युमा पनि नहोस् भन्ने उद्देश्यले नै माथिका गुठीहरूको व्यवस्था गरिएको हो । यी गुठीहरू निरन्तर रूपमा क्रियाशील होऊन् भन्नका लागि एउटा-एउटा देवतासँग सम्बन्धित बनाई धार्मिकीकरण पनि गरिदिएको हुन्छ । प्रत्येक वर्षको एकपटक सबै गुठियारहरू जम्मा भई गुठी देवताको पूजा गरी भोज खाने चलन चलाएर मनोरञ्जनका साथै सबैको सम्बन्धलाई सुदृढ गर्न खोजेको देखिन्छ । यी गुठीहरूले गर्दा समाजमा कोही अनाथ नरहेको पनि देखाउँछ । यस्ता गुठीहरू कुनै परम्परादेखि चल्दै आएका छन् भने कुनै मूल बसाई सरेपछि स्थानीय सजातिहरू मिलेर गठन गरिएका पनि छन् । पछि गठन गरिएका त्यस्ता गुठीहरूको नियम पारम्परिक गुठीको नियम भन्दा केही खुकुलो हुन्छ ।

समयको अन्तरालमा कार्य व्यस्तता, सानो परिवार, धेरै जसो युवाहरू विदेशिने चलन आदिले गर्दा वर्तमानमा यस्ता गुठीहरूमा सदस्य सङ्ख्या क्रमशः कम हुँदै गइरहेको छ । यो दुःखको कुरा हो । पाटनको सनां गुठीको एउटा परिवार उक्त गुठीका सदस्यहरूको घरमा मृत्यु हुँदा लगातार अनुपस्थिति भई बं (जरिवाना) मात्र तिर्दै आएकोमा पछि आफ्नै परिवारमा मृत्यु हुँदा कोही पनि गुठियारहरू उपस्थित नभएको घटना पनि उल्लेखनीय छ । त्यसैले गुठीको सदस्य भइसकेपछि त्यसको नियमलाई पालना गरी आफ्नो धर्म, संस्कृति र समाजलाई उत्थान गर्नमा अग्रसर हुनु जरुरी देखिन्छ ।

नेवार अन्त्येष्टि संस्कारमा गरिने केही महत्त्वपूर्ण क्रियाहरू

संसारमा हरेकप्राणी, जीवजन्तु जन्मेपछि ढिलो-चाँडो मर्नु नै पर्दछ । त्यसैले मृत्यु निश्चित र ध्रुवसत्य छ । प्राणीमात्र नभई देवताहरू पनि पृथ्वीमा अवतरण भएपछि मृत्यु हुनुपर्दछ भन्ने धारणा नेवार समुदायमा छ । भक्तपुरको नवदुर्गा नाचका नर्तकहरूले अन्तिम नाच सकेर फर्केपछि सीजा नकेगु भनेर तिल मिसाएको भात फ्याकेर जीवन फिर्ता लिने गरेकोलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ (दिवस, २०४९) । हरेक वर्ष नवदुर्गा गणको मुकुण्डोहरू नयाँ निर्माण गर्ने चलन छ । नवनिर्मित नवदुर्गा गणको मकुण्डोहरूलाई वडा दशैंको नवमीको राती ब्रह्मायणी मन्दिरमा ल्याई त्यसमा विधिवत् प्राण प्रतिष्ठा गरेपछि नवदुर्गा गण जीवित भएको मानिन्छ । यसरी जीवित भएका नवदुर्गा गणले अन्तिम नाच प्रदर्शन गरिसकेपछि सीजा नकेगु कार्य गरेर मृत्यु भएको मानिन्छ । त्यसपछि सबै मकुण्डोहरूलाई मलामीको बाजा सहित शवयात्रा गरी ब्रह्मायणीपीठको मसान घाटमा दाह संस्कार गर्ने परम्परा छ (श्रेष्ठ, २०६०) । यसरी नै लुमरी अजिमा र पचली भैरव देवताको देवनृत्यका नर्तकहरूलाई पनि बाह्र वर्षको एक पटक सीजा नकेगु भनेर तीन पल्ट भात फ्याकेर मृत्यु भएको

मानिने परम्परा छ । यसबाट जन्मेपछि मृत्यु अनिवार्य छ भन्ने कुरा नेवारहरूमा बोध भएको निश्चित हुन्छ । नेवार अन्त्येष्टि संस्कारमा विविध क्रियाहरू गरिन्छन् । धर्म र जातिअनुसार अन्त्येष्टिका क्रियाहरूमा केही फरक रहेका छन् । त्यसमध्ये अन्त्येष्टि संस्कारको उद्भवका कारणसंग समानता राख्ने महत्त्वपूर्ण मौलिक क्रियाहरूमात्र यस लेखमा वर्णन गरिनेछ ।

मृत्युपछि सदाको लागि विछोड हुने भएकोले मानिसको निमित्त मृत्यु ठूलो दुःखदायी क्षण हो । आत्मा अमर रहने धारणाले गर्दा मृत्युपछि पनि मानवको जीवन रहन्छ, भन्ने विश्वास रहेको छ । असल कर्म गर्नेहरू यमलोकमा सुखभोग गर्ने र खराब कर्म गर्नेहरू नरकलोकमा विभिन्न कष्टभोग गर्ने धारणा रहेको छ । यी विविध धारणाहरू नेवार समुदायमा पनि रहेकोले नेवारले मृतकलाई राम्ररी विदाई गर्ने, तिनको शवलाई उचित तरिकाले तह लगाउने, तिनले नराम्रा कर्महरू गरेका छन् भने त्यस्तालाई क्षमा याचना गरी यमलोकको जीवन राम्रो बनाउने आदि लक्ष्य लिएर अन्त्येष्टिका विभिन्न कर्मकाण्डहरूको व्यवस्था नेवार समुदायमा भएका छन् ।

मृतकप्रति माया र स्नेह भावनाहरू रहने हुनाले मृतकलाई स-सम्मान विदाई गर्न शवयात्रामा परिवार, आफन्त, इष्टमित्र, गुठीयार आदि सहभागी हुन्छन् । नेवार समुदायमा शव बोक्ने खट् (कुताः) मृतकको मूलढोका अगाडि बसेर सनां गुठीयारहरू वा आफन्त मिलेर बनाउने गरिन्छ । कुताःदुईवटा समानान्तर बाँसमा सात टुक्रा बाँस जोडेर बनाइन्छ । आजकल तयारी कुताः बनाएर सी गुठीको पालो परेको घरमा राख्ने चलन पनि छ । पाटन नागवहालका शाक्यहरूको गुठीमा अल्मोनियमको कुताः प्रयोग गरिन्छ ।

शवयात्रा गर्नुभन्दा अगाडि मृतकले लगाई राखेको लुगा र गहनाहरू फुकाली, मुख धुवाई, शरीर पुछेर सफा गरिसकेपछि सफा लुगा लगाईदिन्छन् । निधारमा पहुँलो र रातो टीका लगाइदिन्छन् । कसैकसैले मृतकको मुखमा सुन, पंचरत्न राखिदिने गर्दछन् । बाटो खर्चको लागि भनेर काखीमा चामल र चिउराको थैला र ाखिदिने र आत्मबिम्बको भावमा कयूँ खला (काँसको बटुको) मुखमा घोप्ट्याई दिने चलन बौद्धमार्गीमा छ (वज्राचार्य, २०६५) । यति कार्य सकेपछि गोबरले लिपेर त्यस ठाउँमा पुलु (मान्द्रो) बिछ्याएर त्यसमाथि सेतो कपडा बिछ्याइन्छ अनि त्यसमाथि मृतकलाई हालेर बिछ्याइएको सेतो कपडाले मृतकलाई बेरिन्छ । दागवत्ती दिने व्यक्तिले बेरेको कपडामा सात वा तीन टाँका लगाएर सियो पनि त्यसैमा घुसाइदिन्छ । यसपछि पुलुले (मान्द्रो) पनि बेरेर त्यसमा दोरीले बाँधिदिन्छ । यसै क्रियालाई दुखापिखां तियेके भनिन्छ । पुलुमा लास बेने चलन मध्यकालदेखि नै थियो (Regmi, 2007) । यसपछि देव (लासलाई छोप्न बनाइएको पहुँलो कपडा)ले लासलाई छोपिन्छ । गुठी भएकाहरूको मात्र देव हुन्छ अन्यको हुँदैन । नभएकाहरूले पिताम्बर वा रामनाम लेखिएको कपडाले छोप्ने गरिन्छ । लास जलाउने बेलामा देव निकालिन्छ र त्यही देव पुनः अर्को शवयात्रामा प्रयोगमा ल्याइन्छ । यसलाई बिटुलो मानिँदैन र गुठीमा ग्वँ (लासलाई जलाउने जाति) हुनेहरूको देव ग्वँले नै लिएर आउने गर्दछन् । कसैकसैले छुट्टै देव राख्ने पनि गरेका छन् ।

शवयात्राको क्रममा शवलाई बाहिर ल्याई कुताःमा राखेर शवमाथि माला, फूल, अबीर छर्केर विदाइ दिइन्छ । शव बोक्ने काम गुठीयार वा गुठी नहुनेहरूले आफन्त पुरुषवर्गले गर्दछ । शवयात्रामा सबभन्दा अगाडि बाजा, त्यसपछि पुलपुल (चिराग) लिने दुई व्यक्तिहरू हुन्छन् । यसको पछाडि क्रमशः हाँडी बोक्ने र पराल बोक्ने,

धान र सिक्का छर्दै रुँदै जाने छोरीहरू, ज्वाँइहरू, शव बोक्नेहरू, रुँदै जानेहरू र सबैभन्दा पछाडि मलामी जानेहरू हुन्छन् । रुँदै जानेहरूमा दागवत्ती दिने व्यक्ति सबैभन्दा अगाडि रहन्छ । रुँदै जानेहरूले तीन तहको ढाकाको पछ्यौराले टाउको र मुख छोपेका हुन्छन् । यदि किरिया बस्ने हो भने किरिया बस्ने र उसलाई साथी बस्ने दुवैले लुगा नलगाई धोति मात्र लगाएर जाने गर्दछन् । यसरी मृतकलाई स-सम्मान गरी उनको भौतिक शरिरलाई व्यवस्थित रूपले तह लगाउन आ-आफ्नो दीपमा (घाट) दागवत्ती दिएर जलाउने गरिन्छ । नेवार समुदायका जोगी जातिमा भने शवलाई गाड्ने चलन छ । यसबाहेक अन्नप्राशन नगरेर मृत्यु भएका शिशु र गुफा राखेको अवस्थामा नै मृत्यु भएकालाई पनि गाड्ने चलन छ । गुफाको कममा नै मृत्यु भएकाको भने शवलाई बाहिर नल्याइ गुफा राखेको घरको भ्याङ्गमुनि गाड्ने गरिन्छ ।

दाह संस्कार पछि पनि मृतकप्रतिको माया ताजा नै हुने भएकोले दाह संस्कार सकेर घर फर्केपछि मृतकको कोठामा मृतकको नाममा खानेकुराको भाग राख्ने गरिन्छ । यसलाई 'सिकया ब्व' भनिन्छ । एउटा काँसको थालमा चिउरा, अदुवा, चिनी, घिऊ आदि राखेर काँसको बाटाले छोपेर, सगै पालामा बत्ती बालेर राखिन्छ । मृतकलाई राखेको यो भाग भोलिपल्ट सबेरै जोगीलाई दिइन्छ वा खोलामा राख्न लगिन्छ र अर्को भाग राखिन्छ । यस्तो भाग पाँच दिनसम्म राखिन्छ । छैठौँ दिनको साँझ 'लोचा' भनेर विवाहिता छोरीहरूले केराऊ, सानो केराऊको बारा र अचार, आलु र मूलाको तरकारी, दही आदिको भोज भाग मृतकको नाममा राखेर बाटाले छोपेर राखिन्छ । भोलिपल्ट विहानै त्यसलाई जोगीलाई दिने वा खोलामा राख्न लगिन्छ ।

मृतकमा आफ्नो परिवार, सम्पत्ति आदिको मोह रहने र मृतक आफ्नो घर वरिपरी विद्यमान हुने एवम् उसले जीवित आफन्तहरूलाई हानी पुऱ्याउन सक्ने विश्वासले गर्दा मृतकप्रति परिवारमा विस्तारै भय सृजना हुने गर्दछ त्यसैले अब मृतकको स्थान घरभन्दा बाहिर हो भन्ने जनाउन न्हयनुमा, पाखाजा खाय्गु, जाप्व खाय्गु आदि क्रियाहरू गरेको देखिन्छ ।

न्हयनुमा मरेको सातौँ दिनको विहान गरिन्छ । भक्तपुरका हिन्दू नेवारमा भने यो क्रिया पाँचौँ दिनमा गर्ने चलन छ । यस दिन विवाहिता छोरीहरू शुद्ध भई मृतकको घर बाहिर बसेर सात प्रकारको विभिन्न व्यञ्जनका साथै भात पकाउछन् । व्यञ्जन बनाउँदा र न्हयनुमा दिँदा चोलो लगाउनु हुँदैन र धोतिले मात्र बेर्नु पर्दछ भने कपाल नबाँटी खुल्ला छोडेको हुनुपर्दछ । व्यञ्जन तयार भइसकेपछि मृतक, काग र पाखाजाको लागि व्यञ्जन, फलफूल र मिष्ठान सहितको तीन भाग राखिन्छ । भाग एकसरो पातले गाँसेको पातमा राखिन्छ । मृतकको लागि सात घेरा लगाएर गाँसेको ठूलो पात चाहिन्छ । उक्त पात नाङ्गलो माथि राखेर त्यसमा अन्य दुई भाग भन्दा ठूलो भाग राखिन्छ । पाखाजाको लागि एक माना चामलको भात र विभिन्न व्यञ्जनहरू राख्नु पर्दछ । पाखाजामा एक माना चामलको भात पकाउने हुनाले नेवार समुदायमा अन्य समयमा एक माना चामलको मात्र भात पकाइँदैन । एक मानामा अलिकति कम वा बढी राख्ने चलन छ । पाखाजा बेलुकी राख्ने भएकोले त्यसभागलाई एउटा बाटाले छोपेर राखिन्छ । न्हयनुमा दिनुभन्दा अगाडि दागवत्ती दिएको व्यक्तिले जौ, तिल, जल लिने र पुरोहितले मन्त्र वाचन गर्दछ । त्यसपछि उक्त जौ, तिल र जल एउटा माटोको पालामा राखिन्छ । त्यही जौ, तिल मृतक र कागलाई राखेको भागमा छर्किन्छ । यति कार्य सकेपछि न्हयनुमा दिने छोरीले सबैभन्दा पहिले कागलाई भाग दिन्छन् । कागले भाग जुठो गरेपछि न्हयनुमा दिइन्छ । न्हयनुमा दिनको लागि ब्रह्मकपाल तीर्थ रूपी घरको मूलढोका बाहिर लिपपोत गर्दछन् र त्यहाँ पराल बिछ्याई त्यसमाथि ब्रह्माण्डरूपी कोचा

(सानो माटोको घैला) स्थापना गरी त्यस घैलामा पानी र एक टुक्रा मना (मर्चा) राखिन्छ । घैलालाई पूजा गरिन्छ । घैलामाथि नाङ्गलो राखेर मृतकलाई आवाहन गरी उक्त नाङ्गलो राखेको खानेकुरा जोगीलाई दिन्छ । यस कार्यपछि मृतकलाई पुनर्जन्मकालागि नयाँ क्षेत्रमा जान अधिकार प्राप्त हुने विश्वास गरिन्छ । न्हय्नुमाको सबै कार्य सकेपछि न्हय्नुमा दिएकोले नुहाएर अर्को चोखो लुगा लगाएर मात्र घर भित्र प्रवेश गर्नु पर्दछ ।

सातौँ दिनको बेलुकी पाखाजा खायेगु (बलैसीमा भात भुन्ड्याउने) भनेर मृतकको नाममा विविध व्यञ्जन सहितको भात बाँसको ढकिमा राखेर मृतकको घरको बलैसीमा भुन्ड्याउने गरिन्छ । भोलिपल्ट सबैरे उक्त पाखाजा छ्वासलमा फाल्न लगिन्छ । यसरी पाखाजा राख्नुको अर्थ अब मृतकको स्थान घरभित्र हैन भन्ने जनाउँदछ । बौद्धमार्गीका बज्राचार्य र शाक्य जातिमा यसै दिन आशौच समाप्त हुन्छ । बौद्धमार्गीकै उदास जातमा चाँहि दशौँ दिनमा आशौच समाप्त हुन्छ । हिन्दूमार्गीमा पनि दशौँ दिनमा आशौच सकिन्छ । जोगी जातिमा सातौँ दिनमा आशौच समाप्त हुन्छ ।

दशौँ दिनमा बिहानै घरशुद्धि एवम् शारिरीक शुद्धि गरी नदीमा गएर दशपिण्ड अर्पण गर्ने चलन छ । दशपिण्ड अर्पण गर्नको लागि भातको ३० वटा पिण्डहरू बनाउने गर्दछन् । मृत्यु भएको दिनदेखि दश दिनसम्मको पिण्ड दशौँ दिनमा एकै चोटि दिने चलन छ । पिण्ड अर्पण गर्दा एक दिनको काकबलि (कागको लागि), श्वानबलि (कुकुरको लागि) र प्रेतबलि (मृतकको लागि) गरेर जम्मा तीनवटा पिण्डहरू अर्पण गर्नु पर्दछ । यसैदिन बेलुकि नदीमा गएर जाप्व खायेगु भन्ने कार्य गरिन्छ । नदीको किनारमा फवसिकथि (एक प्रकारको बाँसको लठी) गाडेर त्यसमा सात तल्ले नरकटको सानो भन्याङ्ग उल्टो गरी भुन्ड्याइन्छ । पाँचवटा बाँसको टुक्राहरूलाई धागोमा उनेर त्यस टुक्राहरूमा क्रमशः पानी, गाईको दूध, खालु (चिराइतो), खरानी र प्वाल नभएको सियो र धागो राखेर भन्याङ्गमा भुन्ड्याइन्छ । यसका साथै एउटा भोलालाई दुई खण्डमा विभाजन गरी एउटा खण्डमा चामल र अर्कोमा चिउरा राखेर गाडेको नरकटमा भुन्ड्याइन्छ । यो कार्य गर्नुको मुख्य उद्देश्य मृतकलाई उसको साँच्चै मृत्यु भइसकेको हो भनेर बोध गराउनको लागि हो भन्ने विश्वास गरिन्छ । दशौँ दिनसम्म पनि मृतकलाई आफू मरिसकेको भन्ने बोध राम्रो संग भइसकेको हुँदैन भन्ने विश्वास रहेकोले नै जाप्व खायेगु विधि गरिएको हो । मृतकले भन्याङ्ग चढ्दा उल्टो भन्याङ्ग देख्छ, भोकाएर खरानी खाँदा स्वाद नै हुँदैन र चिराइतो खाँदा तीतो हुन्छ, अनि आफूलाई के भएको भनेर ऊ अचम्म हुन्छ । अन्तमा सियोमा धागो हाल्न खोज्दा हाल्न नसकेपछि आफू साँच्चै नै मरिसकेको भन्ने बोध मृतकलाई हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । यसबाट मृतकप्रति परिवारको डरको भावना रहेको बुझिन्छ ।

मृतकप्रति स्नेहभाव कै कारण उसको सद्गतिको लागि हिन्दू नेवारहरूमा एकादशाह श्राद्ध, सपिण्ड श्राद्ध एवम् समानोत्तर श्राद्ध आदि गरिन्छ । एघारौँ दिनमा एकादशाह श्राद्ध गर्दछ । एकादशाह श्राद्धमा चामल, चिउरा, जौको पिठो, खाजा रोटी, गाईको दूध र घ्यू, मह, दही र पानी राखेर मुछेर बनाएको एउटा मात्र पिण्ड प्रेतको नाममा (मृतक) अर्पण गरिन्छ ।

मृतकलाई प्रेतबाट मुक्त गराइ देवत्वमा पुऱ्याउन गरिनेश्राद्ध सपिण्ड श्राद्ध हो (जुजु, २०६१) । सपिण्डश्राद्ध नगरेसम्म मृतक प्रेतको रूपमा अगति परिरहन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । प्रेतको (मृतक) पिण्डलाई सुन र चाँदीको

चक्कुले तीन टुक्रा काटेर एक-एक टुक्रा पितामह, प्रपितामह र बृद्धप्रपितामहको पिण्डमा राख्दछन् । त्यसपछि दुवैलाई मिसाएर एउटै पिण्ड बनाउँदछन् । यस श्राद्ध पछि मृतक प्रेतबाट पितृको रूपमा स्थापना हुन्छ । यो श्राद्ध कसैले मरेको १२ औं दिनमा र कसैले ४५ दिनमा गर्ने चलन छ ।

सपिण्ड श्राद्ध गरेको भोलिपल्ट समानोत्तर श्राद्ध गर्नु पर्दछ । सपिण्ड श्राद्ध गरी मृतकलाई पितृदेवताको गणमा प्रवेश गराइसकेपछि, देवताको समूहमा प्रवेश गरेको नवपितृलाई त्यहाँ स्थपित गर्न यो श्राद्ध गरेको हो । मृत्युपछि पनि जीवन रहन्छ भन्ने विश्वासले अर्को जीवनमा दैनिक आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू पुरोहितलाई दान दिने चलन सबै नेवारहरूमा छ । यसलाई शय्यादान भनिन्छ ।

निष्कर्ष

अन्त्येष्टि संस्कारका उद्भवका कारणहरूलाई ध्यानमा राखेर नेवार अन्त्येष्टिका विविध क्रियाहरू प्रचलनमा रहेको देखिन्छ । मृतकप्रति स्नेहको भावनाले गर्दा बाजागाजाका साथ शवयात्रा गर्ने र दाह संस्कार सकेर घर फर्केपछि ६ दिनसम्म मृतकको कोठामा भोजनको भाग राख्ने गर्दछ । मृतकको आफ्नो परिवार र सम्पत्तिप्रति माया भइराख्यो भने उसको घरभित्र वास् भइराख्छ भन्ने धारणा रहेकोले मृतकप्रति परिवारको डरको भावना जान्ने भएकोले अब मृतकको स्थान घर बाहिर हो भन्ने जनाउन सातौं दिनको बेलुकि घरको बाहिर बल्लेसीमा मृतकको नाममा बल्लेसीमा भात भुन्डाउने (पाखाजा राख्ने) चलन छ । सातौं दिनको विहान न्हयनुमा भन्ने क्रिया गरेर पुनर्जन्मको लागि नयाँ क्षेत्रमा जाने मार्ग प्रदान गरिन्छ र दशौं दिनमा खोलाको किनारमा जाप्व खाय्गु भन्ने क्रिया गरेर मृतकलाई अब तिमी साँच्चै मरिसक्यौ, घर परिवार संग अब माया मोह त्याग भन्ने बोध गराउन यो क्रिया गरेको देखिन्छ ।

समयको गतिसंगै हाम्रा संस्कार, चालचलन, रीति-रिवाज आदिमा परिवर्तन आउन सक्दछन् । समयअनुसार त्यसलाई माभेर परिस्कृत गर्दै गएमा मात्र त्यस्ता संस्कार, चालचलन, रीतिरिवाज आदि जीवन्त बन्दछन् (खत्री, २०७०) । त्यसैले हाम्रो संस्कृतिलाई जीवन्त राख्न समयको मागअनुसार त्यसमा परिवर्तन ल्याउनु जरुरी छ । जनशक्तिको अभाव, वातावरण आदिका कारणले गर्दा माथि उल्लेखित नेवार अन्त्येष्टिका केही क्रियाहरूमा हाल केही परिवर्तन पनि भएका छन् । जस्तै— न्हयनुमाको क्रिया दैलो अगाडि नगरेर नदीमा गएर गर्ने, पाखाजा पनि बेलुकिको सट्टा विहानै नदीमा नै राखेर आउने, दशौं दिनमा जाप्व: खाय्गु विधि पनि नदीमा विहानै राखेर आउने एवम् शय्यादानमा पनि अत्यावश्यक सामान मात्र राखेर नगद नै दान गर्ने चलन चलेको छ । कोभिड १९ को कारणले गर्दा उक्त अवधिमा मृत्यु हुनेको विधिपूर्वक अन्त्येष्टि क्रिया गर्न सकिएको थिएन र जे जति सक्यो त्यति नै श्रद्धाञ्जली अर्पण गरी चित्त बुझाउनु परेको थियो । हाल कोभिड १९ को प्रकोप कम भएकोले पूनः त्यी क्रियाहरू विधिपूर्वक गर्न थालिएको छ ।

अन्तमा अन्त्येष्टि संस्कारको उद्भवको कारणहरूलाई नै ध्यानमा राखेर नेवार अन्त्येष्टिका विविध क्रियाहरू प्रचलनमा रहेको हुन भन्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अथर्ववेद, (२०६३). अनुवादक तिलकप्रसाद लुइटेल्. काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, रेशराज. (२०६३). *समाजशास्त्र र मानवशास्त्रको परिचय*. काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- ऋग्वेद, (२०६३). अनुवादक तिलकप्रसाद लुइटेल्. काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- खत्री, प्रेम कुमार. (२०७०). *संस्कृति र अनुभूतिका आयामहरू*. काठमाडौं: सम्पदा संरक्षण. विपद् व्यवस्थापन तथा सामुदायिक विकास समाज ।
- जुजु, बलदेव. (२०६९). *मृत्यु संस्कार नेवा: संस्कृतिकथं*. कान्तिपुर: वैदिक प्रतिष्ठान ।
- दिवस, तुलसी. (२०४९-५०). अष्टमातृका मकुण्डो नृत्य-नाटकमः उपत्यकाको एक जीवित सांस्कृतिक परम्परा. *मधुपर्क*. वर्ष २५. अंक १-७. पृ. ९-१२ ।
- पाण्डेय, राजवलि. (१९९५). *हिन्दू संस्कार*. वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन ।
- लंसाल, देवीप्रसाद. (संपादक). (२०२३). *भाषा वंशावली*. द्वितीय भाग. काठमाडौं: श्री ५ को सरकार शि.मं. पुरातत्त्व विभाग ।
- वज्राचार्य, रञ्जना. (२०६५). *नेवार बौद्ध संस्कार*. कीर्तिपुर: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र त्रि. वि. ।
- शर्मा, प्रयागराज. (२०५४). *कुल, भूमि र राज्य: नेपाल उपत्यकाको पूर्व-मध्यकालिक सामाजिक अध्ययन*. कीर्तिपुर: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि. ।
- श्रेष्ठ, पुरुषोत्तमलोचन. (२०६०). *भक्तपुरको नवदुर्गा गण*. भक्तपुर: बबिता श्रेष्ठ ।
- Regmi, D. R. (2007). *Medieval Nepal Volume II*. New Delhi: Rupa & Co.